

OUDE KUNST

EEN MAANDSCHRIFT VOOR
VERZAMELAARS EN KUNSTZINNIGEN
MET MEDEWERKING VAN VELE KUNSTKENNERS
ONDER REDACTIE VAN DR. N. G. VAN HUFFEL

3e JAARGANG No. 9

JUNI 1918

J. A. BOOM - UITGEVER
HAARLEM
GEDEMPTE OUDE GRACHT 144

HET AARDEWERK IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN IN GEBRUIK IN HET LAATSTE KWART VAN DE ZESTIENDE EEUW ¹⁾

DOOR

NANNE OTTEMA.

Het vinden van scherven van oude ceramiek kan in vele gevallen waardevol materiaal verschaffen voor onze kennis van de vervaardiging en het gebruik van het oude aardewerk. Niet alleen toch kan men aan een scherf, beter nog dan aan een gaaf exemplaar, de eigenschappen van het oude aardewerk beoordeelen, doch ook kunnen de omstandigheden, waaronder dergelijke vondsten gedaan worden, gegevens verschaffen omtrent herkomst en dateering hiervan. Te meer is dit het geval wanneer alle omstandigheden, waaronder zulke scherven gevonden worden, direct kunnen worden vastgelegd en de saamgevonden voorwerpen bijeengehouden kunnen worden.

De omstandigheden van een dergelijke vondst kunnen zeer verschillend zijn. Deze zullen voor de vermeerdering van onze kennis van herkomst en techniek het belangrijkste zijn, wanneer de gevonden scherven direct afkomstig zijn van de pottbakkers, die het gevonden vaatwerk vervaardigden. De scherven zullen dan onmiddellijk bij de oude werkplaatsen of op bepaalde plaatsen in de nabijheid daarvan, in groote hoeveelheden aangetroffen worden. De vinder zal dan naast fragmenten van onberispelijk fabrikaat ook misbak en onvolledige stukken aantreffen, als ongeglazuurd z.g. rauw goed evenals ook pottbakkersgereedschappen als proeven en dergelijke.

In de tweede plaats kunnen dergelijke groote schervenhoopen „Scherbenlager” afkomstig zijn van handelaren in en importeurs van dat vaatwerk. De voorwerpen zullen dan eveneens in groote quantiteiten gevonden worden en tot diverse soorten van dikwijls verschillende herkomst behoren, welke alle vrijwel van gelijken ouderdom zijn.

In de derde plaats kunnen de gevonden scherven afkomstig zijn van de gebruikers van het vaatwerk. Het zal dan waarschijnlijk in veel minder groote hoeveelheden

gevonden worden, samen met allerlei andere voorwerpen van huishoudelijk gebruik en in de nabijheid van de woonplaatsen van die vroegere gebruikers. Tenslotte kunnen scherven gevonden worden, die op de een of andere willekeurige manier op hunne vindplaatsen zijn aangeland.

In de handboeken over ceramiek treft men dan ook telkens vermeldingen van schervenvondsten aan, waaruit herkomst en dateering van aardewerk met meer of minder zekerheid bewezen worden. Aan sommige van die vondsten zijn zelfs afzonderlijke werken gewijd.

Ook in Nederland hebben dergelijke vondsten in het eerste gedeelte van de 20^e eeuw een geheel nieuw licht over onze 16^e en 17^e eeuwse aardewerk-industrie doen opgaan.

Bij deze vondsten sluit zich thans ook aan die, welke te voorschijn kwam bij het uitgraven van een stuk weiland nabij Leeuwarden. Deze uitgraving, aangevangen in 1916 en voortgezet in 1917 en 1918, werd gedaan ten behoeve van het maken van een jachthaven voor de pleziërschepen van de leden van de vereeniging „De Leeuwarder Watersport”.

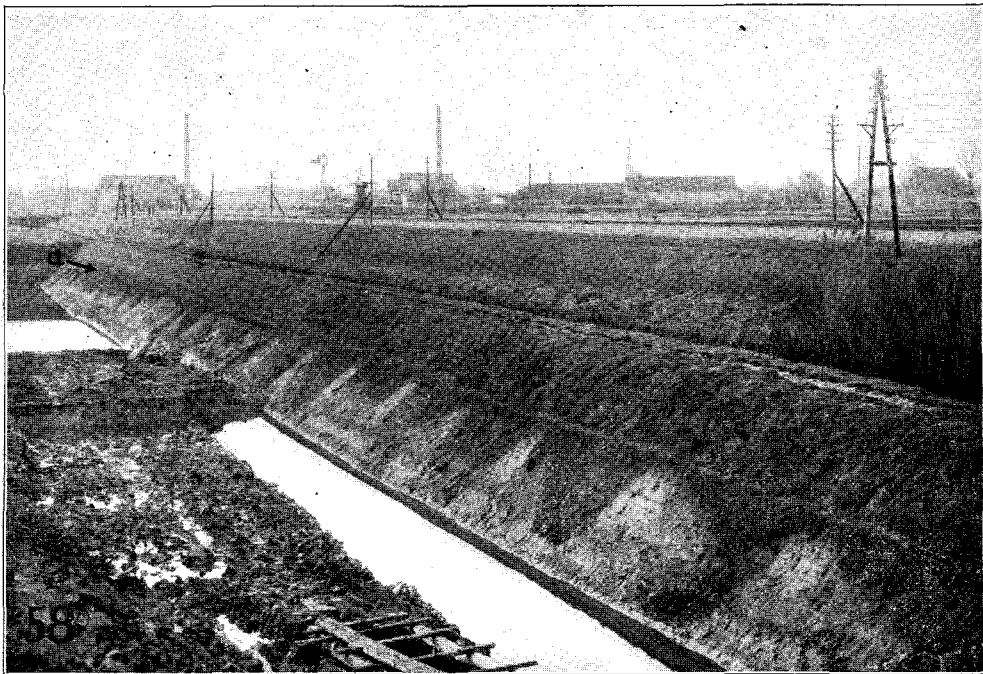
Eigenaardig is, dat een ander gedeelte van ditzelfde stuk land reeds eerder vergraven is en wel in 1863, ten behoeve van den aanleg van den Staatsspoorweg van Leeuwarden naar Groningen. Ongetwijfeld moeten ook toen reeds dergelijke scherven gevonden zijn, doch de tijd was er toen nog niet rijp voor om de waarde ervan te beseffen en aldus zullen de toen gevonden exemplaren achteloos zijn weggeworpen.

Ook thans ware dit waarschijnlijk het geval geweest, als ik niet toevallig op het terrein komende een enkele majolica-scherf gevonden had. De eerste paar weken trachtte ik alleen de majolica-scherven machtig te worden, doch spoedig zag ik in dat ook de overige, hetzij als dateeringsmateriaal, hetzij om hun eigen belang, waard waren verzameld te worden. Van dat oogenblik af trachtte ik alles wat gevonden werd bijeen te krijgen en kreeg juist daardoor zoo'n compleet en uitgebreid beeld van het aardewerk in het laatst van de 16^e eeuw, speciaal in mijn vaderstad, in gebruik.

Een groot deel van deze scherven, die bij vele duizenden exemplaren in langwerpige kuilen werden aangetroffen, kon ik verkrijgen door aan de met de uitgraving be-

¹⁾ Deze bijdrage is voor de eerste maal gepubliceerd in het in April 1918 verschenen deel XXVI van het, door het Friesch Genootschap voor Geschied-, Oudheid- en Taalkunde uitgegeven tijdschrift „De Vrije Fries”. Daar het hierin behandelde onderwerp niet alleen voor de Friesche Cultuurgeschiedenis, maar ook voor die van Nederland in het algemeen van belang is, heeft de Redactie van Oude Kunst gemeend, dat een opname hiervan in dit tijdschrift gewaardeerd zal worden.

Het oorspronkelijke artikel is door den schrijver omgewerkt en aanmerkelijk aangevuld, terwijl opmerkingen, welke enkel van provinciaal belang waren, zijn weggelaten. Redactie O. K.

Afbeelding van de Jachthaven tijdens de afgraving. De lijn a—b geeft het oorspronkelijke maaiveld aan, waarop thans een polderdijk is aangelegd. Direct onder het maaiveld ziet men de doorsnee van den bodem. De lichte gedeelten geven de oorspronkelijke grijze klei aan. De donkere gedeelten zijn de met teelaarde aangevulde kuilen der 16e eeuwse vergraving. In dezen zwarten grond zijn de lichtere scherven zichtbaar. Deze doorsnede staat loodrecht op het vaarwater en snijdt de uitgegraven kuilen met een hoek van pl.m. 80°.

laste werklieden een kleine premie voor elk versierd of op eenige andere wijze merkwaardig exemplaar te beloven. Buitendien kwam ik, zoolang de uitgraving duurde, gewoonlijk tweemaal per week zelf op het terrein zien en kreeg daardoor een overzicht van de wijze, waarop de scherven werden gevonden.

Ik stel mij voor in het volgende opstel deze vondst als samenhangend geheel te beschouwen om daaruit gevolgtrekkingen te kunnen maken over de volgende quaesties:

1°. Hoe zag het versierde en gebruiks aardewerk er uit, in de Nederlanden en speciaal in Friesland in gebruik, in het laatst der 16e eeuw.

2°. In hoever was dit waarschijnlijk in Friesland en hoofdzakelijk in de omgeving van Leeuwarden vervaardigd of wel van waar was het aangevoerd.

3°. Kan deze vondst — die zich, speciaal wat het kleurig versierde Majolica vaatwerk van Noord-Nederlandschen oorsprong betreft, aansluit bij vroegere vondsten te Delft, Middelburg, Rotterdam, Kampen, Hoorn en Monnikendam, — ook nadere gegevens verstrekken voor herkomst, datering en verspreiding hiervan.

Het stuk land, waarin gegraven werd, ligt ten Zuiden van Leeuwarden aan de Westzijde van het vaarwater de Greuns, onmiddellijk bij het gebuurte Schilkampen,

aan het eind van de, buiten de oude stadsgrachten gelegen, buitenwijk, het Vliet.

Dit vaarwater moet van oudsher een van de slenken of waterafloopen geweest zijn, die uitmondten in en in open gemeenschap stonden met de Middellzee. Bij de vergraving kwam onder de bovenste laag donker gekleurde teelaarde, ter dikte van eenige decimeters, dan ook een grijze kleilaag te voorschijn van een paar meter dikte, die weer op een veenlaag rustte. Bij de vergraving werden de beide bovenste lagen geheel weggenomen, waarbij bleek, dat het terrein reeds eerder gedeeltelijk was vergraven. De grijze kleilaag was namelijk vroeger in lange strooken tot op een diepte van ongeveer één meter beneden de humuslaag uitgegraven, terwijl de daardoor ontstane langwerpige kuilen, die met een hoek van ongeveer 20 graden op het vaarwater aan liepen, waren aangevuld uitsluitend met scherven en teelaarde. Deze aldus vroeger vergraven grond bleek geschikte pottbakkersklei te zijn.

Het ligt dus voor de hand, dat de vroegere vergraving door pottbakkers en handelaars in aardewerk moet zijn uitgevoerd. Dezen vonden in de uitgegraven kuilen een geschikte plaats voor de scherven van hun, hoofdzakelijk ongebruikt, gebroken vaatwerk.

Ook de tijd, waarin dit geschiedde, kan gemakkelijk

vastgesteld worden, doordat een groot aantal scherven van different maaksel gedateerd zijn tusschen 1571 en 1597 en ook de ter plaatse gevonden munten uit denzelfden tijd zijn.¹⁾

De vergraving moet dus plaats gehad hebben tusschen gemelde jaren, misschien voor een gedeelte ook kort daarna.

Een eerste mogelijkheid zou geweest zijn, dat hier ter plaatse een pottbakkerij of aardewerkwinkel gestaan had, doch daarvoor pleitte de manier dier vroegere uitgraving niet, terwijl er ook niets gevonden werd, wat op een bewoning van die plaats kon wijzen. Bovendien geeft geen der plattegronden of kaarten uit de 16^e en 17^e eeuw hier ter plaatse eenige aanwijzing van een gebouw.

De vergraving moet dus geschied zijn door pottbakkers of handelaars in aardewerk uit de omgeving en het ligt voor de hand, dat zij deze hebben uitgevoerd, om daar de klei te delven, die zij voor de vervaardiging van hun aardewerk noodig hadden. Wij behoeven niet ver te zoeken, waar deze pottbakkers woonden.

De vroeger wellicht niet onder de jurisdictie van Leeuwarden behorende buitenwijk „het Vliet” wordt in het begin der 16^e eeuw voor het eerst genoemd²⁾ en begint zich vooral in de 2^e helft van die eeuw op industrieel gebied te ontwikkelen. Reeds sinds 1538 blijkt Melle Ekezoon door het bedrijf van „Tichelaar” te hebben uitgeoefend,³⁾ in 1555 wordt aldaar het Tigchelwerk (steenbakkerij) van Gerbrant Arends genoemd,⁴⁾ terwijl de steenbakkerij van de Kerk van Oldehove „het Sintte Vitus Tigchelwerk” aldaar ook reeds vóór dien tijd bestond.⁵⁾

Ook wordt in 1572, naar W. Eekhoff in zijn Geschiedenis van Leeuwarden meedeelt, melding gemaakt

van meer dan één Pan-, Pot- en Estrikbakkerij. Het is ons zelfs mogelijk om sommige van deze industriëelen uit de oude achieven op te diepen.

Met den vooruitgang van deze buitenwijk begonnen de bewoners meerdere rechten te vragen, die de stedelijke regeering hun bleef betwisten, omdat zij niet tot de stadslasten bijdroegen, zooals de poorters binnen de wallen. Zoo vroegen in 1568 eenige bewoners van het Noord- en Zuidvliet aan, om een eigen broodbakkerij aldaar te mogen stichten, waardoor zij niet genoodzaakt zouden zijn steeds hun brood binnen Leeuwarden te koopen. Onder de onderteekenaars van dit request) komen ook voor :

Joachim pannebakker²⁾

Hennrijck pottbakker en

Jacob pottbakker

„allen woenende op de Noorder-egge van het Vliet”.)

Ook de wijze, waarop deze kleigraving heeft plaats gehad is zeer goed met de hiervoor omschreven hypothese te rijmen.

Wij dienen ons daartoe voor te stellen, hoe de toestand van het thans vergraven land was in de 16^e eeuw.

Bij de laatste vergraving lag het maaiveld op Friesch Provinciaal Zomerpeil of iets daar boven, doch de voortdurende bemaling, waarin het land gedurende de 19^e eeuw of langer is opgenomen geweest, heeft zeker een inzinking van het maaiveld van eenige decimeters ten gevolge gehad.

In de 16^e eeuw lag het land dus op een hoogte, die meebracht, dat het zomers eenige decimeters boven den provincialen boezemwaterstand uitstak, terwijl het 's winters geheel onder water stond.

Het zal toen vrij zeker onbemalen geweest zijn, want van oprichting van polders in Friesland⁴⁾ voor de 17^e eeuw, valt weinig te bemerken. Ook Jancko Douwama's gezegde van 1514 komt geheel hiermee overeen : „dat het in den winter quaet was to Lewerden to comen, met dat het land al under het water lach”.

Deze waterstaatkundige toestand zou een vergraving van het geheele land zeer bezwaarlijk gemaakt hebben, doch is met de geconstateerde 16^e eeuwse uitgraving in lange kuilen, zeer goed te rijmen. Bovendien kon de uitgegraven kleiaarde gemakkelijk langs de onvergraven strooken naar het vaarwater worden gekruid.

Naar ik van landgebruikers in de omgeving vernam, komt het vinden van steen en scherven ook in andere, langs het genoemde vaarwater „de Greuns”, gelegen landen zeer veel voor. Ik stel mij voor, dat de pottbakkers en ook

¹⁾ Voor zoover mij bekend, werden bij de uitgraving geen andere munten gevonden dan: 1. Een zilveren vierstuiverstuk van de Stad Groningen van 1568. (Zie v. d. Chijs, De Munten van Friesland en Groningen pl. XVIII no. 147). 2. Een Portugeesche gouden munt, waarop een wapen waaromheen + SEBASTIANVS I. REX PORTYGY, en aan de keerzijde een St. Andreaskruis met omschrift IN. HOC. SIGNO. VINCES. (Vele Portugeesche munten waren in de 16^e eeuw in Holland in omloop, zelfs zijn van 1583 tot 1591 door den verdreven Portugeeschen Koning Antonio te Gorinchem munten geslagen o.a. op naam van Koning Sebastiaan. Deze laatste regeerde van 1557 tot 1578. (Zie Geschiedk. Opst. uitg. ter eere van Dr. H. C. Rogge, blz. 140). 3. Een looden draagpenning, waarop een mans buste in harnas en omschrift HENRICVS III, FRANCORVM. RE(X). (Hendrik de derde regeerde over Frankrijk van 1574 tot 1589).

²⁾ Register van den aanbreng van 1511. Uitg. Friesch Gen. I, bl. 7.

³⁾ Oorkonden St. Anthony-Gasthuis II, 593.

⁴⁾ Eekhoff. Geschied v. Leeuw. I, blz. 181. — Uit rekeningen van het St. Anthony-Gasthuis van 1561 en 1566. (Zie de oorkonden van deze instelling dl. I, 415 en 489) blijkt dat Aef, Gerbrant Aertzoons Weduwe bezittingen op „die Schilcampen, leggende buyten Leeuwarden” had. Misschien was dit het land, waaruit haar man klei gegraven had.

⁵⁾ Beneficiaalboeken; bl. 73.

¹⁾ De kennisneming van dit request, dat in orgineel in het Stedelijk Archief berust, dank ik aan een welwillende mededeeling van de archivaresse Mejuffrouw R. Visscher.

²⁾ Joachim maakte dakpannen, wat o.a. blijkt uit het Archief van het St. Anthony-Gasthuis I 93. Bij eene verbouwing in 1565 leverde „Joachim pannebakker twee duysent vijf honderd pannen”.

³⁾ Noorder-egge wil zeggen Noorder-hoek.

⁴⁾ Vgl. W. Eekhoff, Geschiedenis van Friesland bl. 321 2.

de pan-, estrik- en steenbakkers gaandeweg hunne klei verder af moesten halen. Dit vermoeden werd bevestigd toen in het voorjaar van 1918 een ten Zuiden van de Jachthaven gelegen stuk weiland gescheurd werd. Ook dit was vroeger reeds vergraven kleiland en ofschoon het land maar eenige decimeters diep werd omgewoeld kwamen er toch vele scherven te voorschijn. Deze bleken van een jonger type te zijn dan die, welke uit het jachthaventerrein waren gekomen. De uitgraving van dit verder gelegen perceel heeft dan ook zeker niet voor de 2^e helft van de 17^e eeuw geplaats gehad. Ook is nog voor de, in het laatst van de 19^e eeuw, opgeheven laatste steenbakkerij op het Vliet, door den toenmaligen eigenaar daarvan klei gegraven uit een stuk land, gelegen aan hetzelfde vaarwater, even ten Zuiden van de vroegere herberg „de Froskepolle”, dat is eenige kilometers verder af dan het door ons besproken land.

Na en misschien gedurende de uitgraving werden de kuilen aangevuld met scherven van gebroken vaatwerk en teelaarde. Deze scherven zijn van zeer verschillende soort en herkomst. Een groot gedeelte is import uit de Rijnprovincie en Hessen, een ander deel komt waarschijnlijk uit Haarlem of andere Hollandsche steden, terwijl een derde groep zeker van Friesch maaksel is.

Ook dit vinden van aardewerk van verschillende herkomst verstrekt ons gegevens om het bedrijf van onze pottebakkers-kleidelvers te reconstrueeren. Zij waren blijkbaar niet alleen pottebakkers. Zij waren ook winkelhouders, importeurs van binnen- en buitenlandsch aardewerk. Dat ook deze onderstelling niet gewaagd is, blijkt wel daaruit, dat de pottebakkers, die in de 19e eeuw en ook de ééne firma, welke daar thans nog alléén dit bedrijf uitoefent, naast eigen fabrikaat ook vreemd geïmporteerd fabrikaat in hun winkel verkoopen en daarmee grossieren. In de 19e eeuw en waarschijnlijk ook vroeger verkochten zij hiervan een deel aan de zoogenaamde potschippers, die met hun schip, als een drijvende winkel, het platte land van aardewerk voorzagen.

Waar dus veilig kan worden aangenomen, dat de pottebakkers en importeurs van aardewerk op het Vliet in het laatst van de 16^e eeuw degenen geweest zijn, die de thans gevonden scherven toen hebben weggegooid, zullen deze een vrijwel compleet beeld geven van de verschillende soorten aardewerk, die toen in het algemeen in de Noordelijke Nederlanden en speciaal in Friesland in gebruik waren.

De gevonden scherven behooren tot drie wel onderscheiden groepen te weten:

1°. Steengoed (Steinzeug) hard gebakken aardewerk naar hier geïmporteerd speciaal via Keulen, als stapelplaats.

2°. Aardewerk overtrokken met een doorzichtig, meest ongekleurd loodglazuur, waarvan een gedeelte import is, terwijl een ander deel hier te lande speciaal ook door de pottebakkers op het Vliet vervaardigd is. Deze groep zal als loodglazuur-aardewerk worden aangeduid.

3°. Aardewerk, aan de voorzijde overdekt met een ondoorzichtig meest wit gekleurd, tinglazuur. Dit wordt als Noord-Nederlandsch fabrikaat beschouwd, dat te Haarlem, Rotterdam en waarschijnlijk ook op andere plaatsen werd gemaakt. Het is een nabootsing van in Italiaansche en Spaansche fabrieken vervaardigde majolica en wordt aangeduid als Noord-Nederlandsche majolica.

I. STEENGOED.

Het zeer typische hardgebakken steengoed uit de Rijnprovincie, meest overtrokken met een korrelig, uit zoutvervluchtiging ontstaan glazuur, heeft in de 16^e eeuw een groote rol gespeeld in de huishouding van den Nederlander.

Uit een technisch oogpunt was dit aardewerk dan ook verre te verkiezen boven het inlandsche. Sterk van structuur, scherp van lijn, vrij dun van scherf en met fraai reliefwerk versierd, voorzagen de kruiken, kannen en kroezen van dit maaksel voor een groot deel in de behoefte aan vaatwerk voor het bewaren en gebruiken van wijn, bier en andere dranken.

Het maken van dit product is beperkt gebleven tot die streken, waar de ervoor geschikte klei gevonden werd. Hoofdzakelijk is dit in bergachtige streken het geval als langs den Rijn tusschen Keulen en Coblenz, langs de Moesel, in Beieren, in een Zuid-Oostelijk gedeelte van België, in Noord-Frankrijk en in Engeland. In Nederland wordt de ervoor aangewezen klei niet gevonden en is dus vrij zeker ook nooit steengoed vervaardigd geworden. In het verband, waarin wij het thans beschouwen, hebben wij echter alléén met eenige niet ver van Keulen gelegen fabrieksplaatsjes, rekening te houden.

Reeds in de 15e eeuw werd dit product in de omgeving van den Rijn gemaakt en de typische zoogenaamde „Jacobakannetjes” met aangekneeden gelobden voet („Wellenfusz”) en geringde buitenkanten, met een of meer ooren, soms slanker, soms van buikiger model —, zooals ze op 15^e en 16^e eeuwse Oud-Hollandsche schilderijen voorkomen en in onze Musea bewaard worden —, zijn zeker voor een groot deel van daar herkomstig.¹⁾

In het laatst van de 16^e eeuw waren die Middeleeuwsche modellen naar den keulen en kelder verdrongen en dienden waarschijnlijk als inmaak- en voorraadkruiken. Bij onze ontgraving werden dan ook eenige kleinere en grootere voetstukken van dergelijke geheel of gedeeltelijk met een bruin glazuur overtrokken kruiken gevonden.

¹⁾ Zie het artikel van Dr. Vogelsang over potten en kruiken in „Het huis Oud en Nieuw” 1906, blz. 134.

Wellicht is een gedeelte van deze „Jacobakannetjes” ook van inheemsch maaksel. De hoedanigheid van de scherf zal hier het criterium voor een scheiding moeten zijn, daar met de inlandsche klei geen steengoed, maar alleen zacht aardewerk te bakken is en het behoudens nader bewijs niet aan te nemen is, dat de klei daarvoor hier aangevoerd zou zijn.

De kunstrijke opbloei van het steengoed dateert van omstreeks 1520, toen de uit Italië overgekomen nieuwe kunstvormen van de vroeg-Renaissance, die van de Gothiek verdreven.

Een van de eerste fabriekscentra was Keulen en het nabijgelegen Frechen, omstreeks het midden van de 16^e eeuw gevolgd en overvleugeld door het ten Oosten van Keulen gelegen Siegburg. Vooral uit deze laatste plaats, die in het begin van den 30-jarigen oorlog (1618) reeds werd verwoest en uit het, eveneens in de 2^e helft van de 16^e eeuw, opgekomen Raeren (ten Oosten van Aken) stamt het meeste hier gevonden steengoed.

De stapelplaats van het steengoed was Keulen, vanwaar het in aken den Rijn afgevoerd werd. Wij zien dan ook in 1591 kooplui uit Leiden zich beklagen over het vergaan in den Rijn bij Wesel van een, voor hen bestemd, met kachel-tegels en steengoed geladen, schip van een Keulschen handelaar.¹⁾ Zeker ging ook het verdere vervoer per schip, misschien wel zonder overlading. Als laatste overblijfsel van dezen handel kwam in het laatst van de 19^e eeuw nog geregeld een handelaar met een met Keulsch steengoed geladen aak naar Leeuwarden en had zijn vaste ligplaats in de stadsgracht bij de Noorderbrug aldaar.

Bij onze vergraving werden de volgende vormen aangetroffen: ²⁾

Uit Frechen: Kleine, bruin geglazuurde z.g.n. baardmanskruikjes nog met Gothisch ornament „en relief” versierd. Dit ornament wordt gevormd door ranken, die in sierlijk gebogen lijnen den geheelen buik van de kruikjes omspannen en waartusschen eikeblaadjes en vogeltjes de open vakken aanvullen.³⁾ Hiervan werden maar weinig fragmenten gevonden, zooveel te meer echter van een later type uit dezelfde fabrieksplaats, n.l. kruikjes met bruine of gele glazuur meest van middelsoort grootte en van slanker model dan de vorigen, versierd met baardman, rondlopenden band met een spreuk, in plat Duitsch, vol taalfouten en vaak in spiegelschrift benevens losse palmetten en naar munten gevormde koppen (afb. 3). Spreuken o.a.: DES.HEREN.WART.BLEFT.IN.EWIG — en DRINK.VND.EST.GOT.NET.VERGEST.

Uit Siegburg: Van hier stamt voornamelijk het dof-witte steengoed slechts met een vleugje zoutglazuur bedekt. Nagenoeg alle gevonden fragmenten waren met

reliefwerk versierd. De witte, uiterst hard gebakken scherf, bijna zonder glazuur doet hier de in houten vormen gemodelleerde versieringen uiterst scherp uitkomen.

Trechter-bekertjes (afb. 4).

Van deze nog op Middeleeuwsche vormen teruggaande ⁴⁾ kruikjes met trechtervormig uitgebogen hals werden slechts enkele fragmenten gevonden. Aan de vóór- en beide zijanten zijn deze met gestempelde medaillons versierd, waaronder met: voorstellingen ontleend aan de Schrift, een gestyleerde roos en typische ornamenten aan Italiaansche renaissance-modellen ontleend.

Snellen („Schnelles”). Deze hooge nauwe bierkannen behooren tot de meest typische Siegburgsche vormen ⁵⁾. Ze zijn meest met, in 3 velden verdeeld, reliefwerk versierd. Onder de vele fragmenten kwamen voor: een nagenoeg compleet exemplaar, waarvan de 3 velden versierd waren met wapens, opgehouden door vrouwefiguren in 16^e eeuwse kleederdracht; geteekend met monogram H. H. van den Siegburgschen pottbakker Hans Hilgers (afb. 1); gedeelten van een groote Snel, waarvan de reliefs een bespotting van het „Interim” van 1548 (Program van verzoening tusschen Roomsche Katholieken en Protestanten) voorstellen). Op een dezer scherven de hoofden van een Paus, een Turk en een Engel (Lucifer), op een andere Christus en de Duivel met onderschrift: PACK - DICH - TEVFEL - IN - INTRVM (woordspeling, die hier beteekent de hel).

Verder fragmenten met de letters van den bekenden monogrammist L. W. ⁶⁾ en dat van een onbekenden L. met voorstelling van Koning DAVIT en jaartal 1589; met jaartallen 1575 en '76 en verscheidene Bijbelsche voorstellingen (Uitdrijving uit het Paradijs, Job op den mesthoop, enz.) en wapens.

Verschillende modellen werden nog gevonden van kannen en kruiken, meest met vrij korten hals en ronde of peervormige buiken, kleiner of grooter oor en versierd met baardmannen, wapens, rosetten en ornamentbanden (zie afb. 2 en 10).

Een fragment van een versierde tuit heeft behoord tot een tuitkan (Schnabelkanne), die zeker steeds meer als luxe- dan als gebruiksvoorwerp bedoeld kan zijn. In het algemeen kan dit min of meer gezegd worden van alle Siegburgsche scherven in tegenstelling met die uit Raeren, van welke laatste, naast versierde, ook vele onversierde

¹⁾ Dornbusch. Abhandlung, über das Sogenannte Flandrische Steingut.

²⁾ Waar het doel van dit opstel niet was het bestudeeren van het steengoed op zich zelf, maar meer het beschouwen ervan, in verband met de locale geschiedenis, bepaal ik mij bij de schifting slechts tot groote groepen. Een scherpere stuksgewijze determinering was mij echter ook alleen mogelijk geweest, als ik mij niet alleen had moeten behelpen met een excerpt uit het standaardwerk over dit onderwerp: „Das Rheinische Steinzeug” van Dr. O. v. Falke.

³⁾ Vgl. afb. „Het Huis Oud en Nieuw” 1906, bl. 131, fig. 4.

⁴⁾ Vgl. Koenen, Gefässkunde. Plaat XXI no. 23.

⁵⁾ Ook in Raeren en Frechen komen ze voor, doch dan van bruine kleur, oorspronkelijk onder Siegburgschen invloed. Een fragment van een Lazarus-Schnelle uit een Frechener werkplaats behoort onder de in de jachthaven gevonden scherven vgl. de afb. op bl. 181 v/d Cicerone 1909. Deze snel wordt daar gedateerd tusschen 1540 en 1550.

⁶⁾ Zie Führer durch das Hamburgsche Museum f. Kunst u. Gewerbe bl. 254 en Catalogus Museum v. Oudheden, Utrecht no. 446.

⁷⁾ Zie Graesse-Zimmerman, Verzeichnis Marken Steingut u.s.w.

scherven en in het algemeen veel groter hoeveelheden gevonden zijn ¹⁾.

Raeren. Uit dit, niet ver van Aken gelegen, plaatsje zijn, zooal niet alle dan toch zeker verreweg de meeste van de met een dik, bruin gespikkeld zoutglazuur overtrokken kannen en kruiken herkomstig. De scherf ervan is donkergrijs gekleurd, terwijl het vaatwerk van binnen of dof geel-achtig bruin of met een grijs glazuur overtrokken is. ²⁾

Een van de meest typische vormen, waarvan verscheidene fragmenten gevonden zijn, zijn kruikjes, waarvan de rechte steile hals en de rondom recht afgeplatte buik een uitstekende gelegenheid boden om daarop relief-werk aan te brengen (afb. 7).

Voor al rondom den buik van die kannen vinden wij, naar kopergravures van de Duitsche kleinmeesters gevolgd, voorstellingen. Zoo die van den boerendans naar Sebald Behaim, waarvan niet minder dan van een 10-tal kruiken fragmenten gevonden werden, allen onderling verschillend in bewerking, kleur en grootte, allen met gedeelten van het bekend rondschrift: GERRET - DV - MVS - DAPPER - BLASEN - SO - DANSEN - DIE - BVREN - ALS - WEREN - SIE - RASEN - FRIS - VF - SPRICHT - BASTOR - ICH - VERDANS - DE - KAP - MITEN - KOR. Drie ervan dragen het jaartal 1583, één 1587, terwijl een andere het monogram HE. draagt. ³⁾

Een andere geliefde voorstelling op deze kruikjes was die van Susanna in het bad, waarvan een 5-tal vrij gelijksoortige exemplaren vertegenwoordigd zijn. ⁴⁾ Het onderschrift op deze kruiken luidt meest als volgt: „DIT - IS - DIE - SCHONE - HEISTORIA - VAN - SUI - SANNA - INT - KORTE - EIT - GESCHNEEDEN”.

Een typisch bewijs, dat de eene pottbakker de teekeningen van den ander imiteerde is, dat dezelfde teekening ook in spiegelbeeld voorkomt. Één is gedateerd 1584.

Ook komen allerlei cartouche en andere versieringen voor (allegorische triumphtocht naar G. Pencz? Bijbelsche voorstellingen enz.). Één is gemerkt met het monogram I. E.

Ditselfde monogram komt voor op een kruik, waarvan alleen de hals gevonden werd. Deze hals is versierd met een mansbuste, waarnaast de letters K. F., die zeker betrekking hebben op den afgebeelde en het jaartal 1571. Het monogram I. E. is dat van Jan Emens, die te Raeren werkte en van wien gedateerd werk bekend is van de jaren 1568 tot 1594.

¹⁾ Enkele scherven van dezelfde witte kleur, doch spaarzaam versierd met vrij willekeurig aangebrachte en doorgevloeide vlekken van cobalt-blauw zullen ook aan Siegburg mogen worden toegeschreven, en behooren tot de, in de 16e eeuw gedane, eerste pogingen om met deze kleur het steengoed te versieren.

²⁾ Blijkbaar was dit aardewerk ruim verspreid, daar bijna overal waar in de 16e en 17e eeuw menschen woonden, scherven hiervan gevonden worden.

³⁾ Zie soortgelijke kan met jaartal 1598. Catalogus Friesch Museum (1881) no. 814.

⁴⁾ Zie soortgelijke kan met jaartal 1584. Catal. Friesch Mus. (1881) no. 819, een dito in Utrecht, cat. no. 449 met jaartal 1597.

de voorzijde met doorzichtig, uit loodoxyde gevormd, glazuur is overtrokken.

Laatstgemelde scherf is afkomstig van een groote groep kruiken met slank oor en ronden buik en vrij langen slanken hals. De hals is vaak met een groot aantal evenwijdige cirkels versierd (vgl. afb. 7) en de buik met drie rozetten, waarin wapens, mythologische figuren en andere ornamenten. (Zie voor eenige typen van deze vormen afb. 5 en 6). ¹⁾

Onder de zeer vele versierde scherven van deze kruiken waren o.a.: kop met bijschrift IOSVF 1577, Wapen van „Denmark” 1579, verder met de jaartallen 1580 (2 ×). 1583 (2 ×) en Wapen van de stad Amsterdam, met naam en jaartal 1584 (2 ×) en verschillende wapenfragmenten met letters E.M.; M.L.; N.V.S.; P.S.M.K. (zie afb. 5) ²⁾ en huismerken, die waarschijnlijk eerder betrekking hebben op den eigenaar van het wapen dan op den pottbakker. ³⁾

Ook kwamen baardmanskruiken voor in allerlei grootte en uitvoering, evenals ook onversierd gebruiks vaatwerk, waarvan eenige vormen in afb. 9 en 12 zijn aangegeven. Ook kleine zalfpotjes en kruikjes van dit fabrikaat niet hooger dan 4 tot 8 c.M. werden gevonden (afb. 8).

Een paar scherven van steengoed hebben van buitene en glad diepgroen en van binnen een glad grijs glazuur. Één hiervan draagt het opschrift „Judith”, een ander is versierd met het typische ornament van koppen en palmetten als geregeld op de Frechensche kruikjes (vgl. afb. 3) voorkomen.

Het is mij niet bekend in welke plaats dit steengoed met groen glazuur vervaardigd werd.

II. LOODGLAZUUR-AARDEWERK.

De meest kenmerkende eigenschappen van deze groep zijn: dat de scherf zacht is en dat het meest alleen aan

¹⁾ Daar van kruiken van dit model wel vele kleinere fragmenten gevonden werden is afb. 6 genomen naar een exemplaar gekocht bij een antiquair te Leeuwarden en waarvan alleen de hals beschadigd was. Het exemplaar is geteekend met het bekende monogram G. E. en versierd met een wapen en opschrift WILNANT : VON : KREPS, 84, en roset waarop een 16e eeuwsch krijgsman met een beurs in de hand en randschrift: „GELDRLOS : BEN : ICH : ALTOS : ALSO : MOETEN : SEI : WEISSEN : DEI : DIT : LEISSEN : 1585 : G. E. : ICH : BEN : EIN : HELT : ICH : HAF : DEN : BAIDTS (?) ANDS : GELT.

²⁾ Waarschijnlijk waren vele dezer steengoedkruiken voorzien van tinnen of zilveren deksels, die natuurlijk niet bij de scherfhoopen gevonden werden, daar het metaal smeltwaarde had. Zie inventaris v. 1559 van Goffe van Æbinga waarin voorkomen „negen stenen canren met tynnen lidden” (oud Archief v. d. fam. v. Siminia in het Friesch Museum), boelgoed van den vroegeren priester van het St. Anthony-Gasthuis Pieter Lyvesz. in 1589, waarbij o.a. verkocht werden 2 steenen kannen met lidden voor 7½ stuiver en 3 steenen kannen met lidden voor 10½ stuiver. (Oorkonden St. Anth. Gasth. II, bl. 899) en Trekkingslijst van een in 1606 te Leeuwarden gehouden loterij waarbij o.a. verloot werden: „witte Siburgen kanken met Silveren lidden” (Vrije Fries, dl. XIX, bl. 192/200). Eenige exemplaren in de Bisschop-Verzameling in het Friesch Museum zijn nog van de oorspronkelijke tinnen deksels voorzien.

³⁾ Zie noot A op pagina 241.

De kleur van de scherf is vuurrood, bleekrood of wit, al naar de geaardheid van de klei, die gebruikt is. De kleur van de scherf schijnt door de glas-achtige glazuur heen en hierop zijn de gewone versieringswijzen van dit soort aardewerk gebaseerd. Deze bestaan uit: a. het aanbrengen van lichter gekleurde vloeibare klei of pijpaaide (slib) door middel van een trechtertje „de ringeloor”¹⁾ Na de bakking komt deze versiering dan in een andere meest lichter kleur en eenigszins verheven naar voren; b. het opleggen van in vormen gemodelleerde versieringen in een, meest lichter gekleurde, kleisoort; c. het overdekken van de voorzijde van het aardewerk met een lichter gekleurd, dun kleipap-laagje (engobe), waarin met een meer of minder scherp voorwerp teekeningen gemaakt werden. Deze teekeningen komen dan, in donkerder eenigszins dieper gelegen lijnen, tegen den lichter grond uit. Deze versiermethode wordt met het Italiaansche woord „Sgraffito” aangeduid, en d. het aanbrengen van groene of andere kleurstof in of onder de glazuur. Sommige voorwerpen zijn alleen op één der drie aangegeven wijzen versierd, doch bij zeer vele is bij de versiering van de verschillende technieken gebruik gemaakt.

Deze groep omvat zoowel binnen- als buitenlandsch fabrikaat. Waar enkele onderafdeelingen, van buitenlandsche herkomst, wel omlijnd en reeds van elders bekend zijn, zal het practisch zijn deze eerst te behandelen, om daarna de rest zoo goed mogelijk op technische gronden (scherf, glazuur en versiering,) te determineeren.

1. Kachel-tegels.

Uit het hiervoor aangehaalde bericht van 1591 over den handel van aardewerk naar Holland bleek, dat de Keulsche kooplui ook kacheltegels (Ofenkacheln) naar Holland verscheepten.

Hiervan werden dan ook een 10-tal fragmenten gevonden, van ten minste een 4-tal verschillende kachels afkomstig. De meeste zijn van een vuurroode scherf, aan de voorzijde overtrokken met een witte „engobe” en een groen gekleurd glazuur, terwijl van één de scherf wit is. Deze, met in vormen gedrukte renaissance-motieven versierde tegels, die als buitenomkleeding van groote gemetselde steenen kachels dienden, worden gewoonlijk als Neurenbergisch fabrikaat uit de 16e eeuw beschouwd.²⁾ In verband met het vinden van „Bruchstücke von Ofenkacheln und Ofenkrönungen mit gepressten Ornamenten, unglasiert oder mit schwarzer oder grüner Glasur” samen met de hierna omschreven scherven van schotels te Wanfried, beschrijft J. Boehlau deze als van Nederhessisch fabrikaat. Niet onwaarschijnlijk zijn de hier gevonden scherven dus van gelijke herkomst. Ook hier werd een ongeglaazuurd fragment gevonden, terwijl op 2 andere gedeelten van opschriften voorkomen t. w. WISH... en ... VE.

¹⁾ In een pottbakkerij in Leeuwarden zag ik hiervoor een holle koehoorn gebruiken, waarvan de punt was afgeslepen.

²⁾ Zie J. Brinckmann, Führer durch das Hamburgsche Museum für Kunst u. Gewerbe, 1894, S. 297.

In de 16^e eeuw waren hier dus naast de algemeen voorkomende open haardvuren, ook enkele van deze steenen kachels in gebruik.¹⁾

2. Hessisch aardewerk.

Een dergelijke vondst, als die in onze Jachthaven, werd in 1896 gedaan te Wanfried aan de Werra in Nieder-Hessen, op een plaats, waar eens een pottbakkerswerkplaats gevestigd was. Hier kwam de vondst in handen van den Museum-director Johannes Boehlau in het nabij gelegen Kassel, die over deze vondst een rijk geïllustreerde en goed gedocumenteerde beschrijving uitgaf.²⁾

Voor ons is hiervan van belang: dat dit landstadje van 2300 inwoners, door den Landgraaf Moritz von Hessen-Kassel (1592—1627) tijdelijk tot bloei gebracht, een niet onbelangrijken handel op Holland dreef; dat de aldaar gevonden scherven gedateerd zijn tusschen 1612 en 1622 en dat in het dal van de Werra in het begin van de 17^e eeuw reeds een pottbakkers-gilde bestond, dat het nabijgelegen Eschwege tot hoofdplaats had.

In onze ontgraving zijn fragmenten gevonden van ten minste een 30-tal grootere en kleinere vlakke schotels en holle bakjes, welke laatste voorzien zijn van 2 ooren (afb. 13 en 14).

Zoowel wat scherf, techniek, versiering en vorm betreft komen deze scherven zoo geheel overeen met die in het Werra-dal gevonden, dat er geen twijfel mogelijk kan zijn of ze zijn van dezelfde herkomst. Het eenige verschil, dat tusschen beide vondsten bestaat is, dat de te Leeuwarden gevonden exemplaren van ouder datum zijn en wel blijkens de er op voorkomende jaartallen tusschen de jaren 1584 en 1597. Ze moeten dus afkomstig zijn uit oudere werkplaatsen in gemeld dal.

Behalve dat het voor ons van belang is hoe dit aardewerk, dat de kamers van onze voorouders versierde, er uitzag, kunnen wij ook — naar het mij voorkomt — aan de verschillende eigenschappen ervan bewijsgronden ontleenen voor de determinering van het overige zachte loodglazuur vaatwerk.

De scherf is flets-rood, in zijn soort vrij hard doorbakken en relatief dunwandig. De klei moet zeer samenghangend geweest zijn, want de randen zijn scherp gemodelleerd en op een eigenaardige wijze naar buiten omgebogen, zóó, dat die ombuiging en de opstaande wand van de schotels vaak een min of meer diepe groef vormen. Vóór- en achterzijde zijn bijzonder vlak.

De versiering is met de ringeloor aangebracht, doch de witte kleipap schijnt met een groenachtige tint door de glazuur heen en is zóó dun, dat ze op de breuk nauwelijks is waar te nemen en dan ook weinig verheven

¹⁾ Gelijkssoortige scherven werden in 1905 gevonden in de terp te Britsum, o.a. met opschrift: RACHEL : DIE : HOLSELIG : GENE : Z.... Ook bevinden zich in het Friesch Museum twee gave exemplaren, Catalog. 1881 nos. 744 en 745.

²⁾ Johs. Boehlau, Eine Niederhessische Töpferei des 17. Jahrhunderts, Marburg 1903.

naar voren komt. Ook de glazuur is slechts in een zeer dun laagje aangebracht. Door al deze eigenschappen hebben de schotels een eenigszins droog, koud en vlak voorkomen.

De figuren, die vlot en handig, doch vrij vluchtig gedaan zijn, zijn meest door ingekraste lijnen op de ongebakken schotel geteekend en daarna door slib en kleur verlevendigd. Het is een volkskunst, die voor export werkte, en die de fouten draagt, door de haastige productie veroorzaakt.

Kopergroen is vrij kwistig in vaak slordig geplaatste stippen en kleurvakken aangebracht.

Soms is groen in de glazuur gemengd, waardoor de roode scherf een brons en de slib-versiering een groene kleur krijgt.

De oudste en interessantste scherf van deze soort, gedateerd 1584, is het middenstuk van een schotel, waarop de buste van een vorstelijke dame met hooge kroon getooid (afb. 15).

Verder scherven met zittende Eva-figuren met appel in de hand (15)90 — soortgelijke (15)93 (afb. 13 en 14).

Scherf met groen glazuur, waarop een dame in Duitse kleederdracht met wijnglas in de hand (15)94; een met soortgelijke voorstelling en jaartal (15)97 en een waarop krijgsman met degen op zij en glas in de hand (1597) (afb. 18).

Verder nog een heilige met stralen-krans en kruis, voorstellingen van visschen, schapen enz. en rand-ornamenten, vaak geheel gelijk aan die van in Wanfried gevonden scherven ¹⁾.

3. Friesch Aardewerk.

Deze groep zou evengoed inheemsch kunnen worden genoemd, daar soortgelijk aardewerk van de 16^e eeuw af in verscheidene plaatsen van ons land gemaakt is. Het hier gevondene zal echter wel uitsluitend van de Vlietster pottbakkers afkomstig zijn, daar niet te denken is dat dezen aardewerk, dat geheel aan hun eigen gelijk is, zouden importeerden. De techniek hiervan is, hiervoor reeds kort aangegeven en is nog geheel toepasselijk, ook voor hetgeen in latere eeuwen en thans nog gemaakt is en wordt. Verschil tusschen het oudere en nieuwere aardewerk van deze soort is dan ook slechts kwalitatief. Het nieuwe maakt slechts aanspraak op goede hoedanigheden voor het gebruik. De oude pottbakker wist daaraan ook nog een aardige versiering toe te voegen. Daarbij maakte hij op éézelfde voorwerp dikwijls van een of meer van de vier verschillende technieken (*a.* slib- of ringeloor, *b.* stempels, *c.* sgraffito, *d.* kleurstof) gebruik.

¹⁾ Vgl. ook het fragment van een schotel gedateerd 1602 in het Nederlandsch Museum te Amsterdam, afgebeeld in *Het Huis Oud en Nieuw*, jaarg. 1906. blz. 7. Vgl. dergelijke schotelfragmenten in het Friesch Museum, met als middenversiering een vrouwe-figuur (gedateerd 1595), een hertje (1607) en een Eva-figuur (1613).

Dikwijls ook paste hij verschillende technieken in combinatie toe, bijvoorbeeld het aanbrengen van bruine slib op een lichte engobe, het toepassen van sgraffito in de vooraf aangebrachte slib-versiering enzovoorts.

Wij zagen hiervoor reeds dat op het Vliet in het begin van de tweede helft van de 16e eeuw tenminste twee pottbakkerijen, één panwerk en drie tichelwerken bestonden. Het is niet onwaarschijnlijk, dat de pottbakkers zich daar gevestigd hadden, omdat de stadskeuren hen wegens het brandgevaar buiten de stadswallen hadden verdreven ¹⁾. Wellicht is zulks het geval geweest in het laatst van de 15e of in het begin van de 16e eeuw. In 1483 toch werd Leeuwarden getroffen door een van die groote branden, die de steden in de Middeleeuwen van tijd tot tijd teisterden. Deze brand ontstond in een pottbakkerij ²⁾ in het midden van de stad bij de Korfmakerspijp ³⁾. Ook in 1511 verbrandde een belangrijk stadsdeel, doch de oorzaak van dezen brand is onbekend gebleven.

Waar nu in het Register van den Aanbreng van 1511 van de bewoners van huizen te Leeuwarden ruim 90 verschillende beroepen worden vermeld, waaronder echter geen enkele pottbakker voorkomt, ligt het voor de hand om te veronderstellen, dat de pottbakkers tengevolge van die groote branden tusschen 1483 en 1511 genoodzaakt zijn geworden hunne werkplaatsen buiten de stadswallen over te brengen. Ook de oudste brandverordening van Leeuwarden, die van vóór het jaar 1537 ⁴⁾ moet dateeren, spreekt — evenmin als de latere ampliatien van 1546 en 1548 — met geen enkel woord over de pottbakkers. Wel bevatten deze verordeningen allerlei voorschriften voor „die ovenen om te backen willen holden” voor de wielmakers en schoenmakers. Zelfs wordt vóór 1537 reeds voorgeschreven, dat „degenen die met teer omgaan, deze moeten warmen „in een goet ruym schoorsteen”, bij gebreke waarvan aan hen de verplichting werd opgelegd om dit werk buiten de stad te doen. De nog veel gevaarlijker industrie van de pottbakkers was dus zeker door de stedelijke overheden reeds eerder buiten de stadswallen gebannen.

¹⁾ Mr. N. de Roever schreef in den 1^{en} jaargang van *Oud-Holland* (1883) bl. 44—63 een verhandeling over Amsterdamsche Potten- en Plateelbakkerijen. Hij vermeldde een keur van 1536, die de Amsterdamsche pottbakkers toen tot een gelijke verhuizing noopte, doch kon geen vroegere pottbakkers vinden, dan van het midden der 16^e eeuw. Merkwaardig is, dat deze van Haarlem kwamen en dat Dr. van der Willigen niet alleen in de 16^e, maar tot in het begin van de 15^e eeuw (.421) pottbakkers aldaar uit de archieven wist op te diepen.

²⁾ Guicciardini (Beschrijvinghe van alle de Nederlanden, 1612) zegt op bl. 162 over Leeuwarden sprekende: In deze stad doen allerley Stadtneeringen gedaan werden — in het jaer 1483 uijt een Pottbackerije eenen brant op rees — ende omtrent twee hondert huysen verbrandden.

³⁾ Gabbema-Verhaal van Leeuwarden 1701.

⁴⁾ Deze komt voor in het oudste Policy-boek en is afgedrukt in het Proefschrift van Mr. A. Felting over „Het Oude Friesche Stadrecht”.

Dat deze groep aardewerk van onze Vlietster pottbakkers afkomstig is, reken ik boven twijfel en wel omdat het geheel soortgelijk is aan wat hunne opvolgers aldaar later maakten, en omdat verschillende voorwerpen als nog incompleet (ongeglazuurd) of als misbaksel uit den oven gekomen tusschen onze scherven gevonden zijn en import van dergelijke stukken toch zeker wel uitgesloten zal zijn. Ten slotte is tusschen de scherven gevonden een in klei gebakken stempel, hetwelk klaarblijkelijk gediend heeft, om daar mee ornamenten van pijpen te vormen, zooals wij die op de gevonden vuurklokken aantreffen. Dit stempel stelt voor een stadspoort van den vorm, zooals die op Middeleeuwsche zegelstempels gevonden wordt. In het midden daarvan is afgebeeld het wapen van Leeuwarden — een staande leeuw in een wapenschild.

In tegenstelling met de vorige groep is de scherf hier vuurrood, zachter en dikwandiger. De randen zijn nergens scherp en vóór- en achterzijde zijn bij lange na niet vlak. De scherf schijnt donker bruin, de dik opvallende teekening met de ringeloor warmgeel, door de op de voorzijde der schotels aangebrachte dikke glimmende loodglazuur heen. Ringeloor-, sgraffito-, stempel- en kleurstof-techniek werden toegepast, soms afzonderlijk soms op denzelfden schotel.

Het ornament is hier meer boersch en onbeholpen, doch niet slordig en haastig, met een sterke vrees om onversierde vlakken tusschen het ornament open te laten. Het werk heeft dus alle goede en zwakke qualiteiten van volkskunst, die enkel voor eigen omgeving en niet voor export werkte.

Er is vrij veel met kopergroen gewerkt. De schotels krijgen door dit alles een warm en frisch uiterlijk. Ook van dit aardewerk zijn gedateerde exemplaren gevonden en wel een scherf van een grooten schotel, waarop nog zichtbaar twee krijgslieden, de een in wijd uitstaande, tot de kuit neerhangende broek met een vaandel op den schouder, de andere met een groote trommel. Het jaartal 1573 dient tevens als aanvullend ornament (afb. 32). Op een ander fragment het jaartal 1582, op een derde — 85 en op een scherf, waarop een gedeelte van het Amsterdamsche wapen met de keizerskroon daarboven, ter linkerzijde het cijfer 15— als bewijs dat het nog in de 16^e eeuw gemaakt is (afb. 30). Dat het voorkomen van dit Amsterdamsche Wapen niet mag beschouwd worden als een teken van herkomst van dezen schotel blijkt wel daaruit, dat wij ook reeds op een hiervoor omschreven Raerensch kruikje hetzelfde wapen aantreffen.

Verreweg het grootste gedeelte der gevonden scherven bestaat uit schotels van verschillende grootte, bijna alle van onderen bolrond, die, om te kunnen staan, tevens voorzien zijn van drie ronde schelpvormig uitgekneide pootjes (afb. 23). Behalve verschillende figuren in 16^e eeuwse kleederdracht (afb. 24, 29, 31 en 32) vinden wij op verscheidene fragmenten een vogel, omgeven door allerlei de open ruimten aanvullende slingers, klaverbladen,

stippen enz. (afb. 22)¹⁾. Ook fragmenten van een haan (afb. 21), een dubbelen adelaar en andere minder goed te reconstrueeren versieringen werden aangetroffen. Ook werden van deze schotels exemplaren gevonden, waarvan alleen de smalle rand versierd was en het overige geheel geel of groen was gelaten, alsook geheel onversierde stukken met effen roodbruine of groene voorzijde. Deze schotels, evenals zeer eigenaardige pannen van vierhoekig model op drie pootjes, met handvat en tuit, waren de kook- en etenspannen van onze 16^e eeuwse voorvaders. De inventarissen bewijzen ons, dat het overige tafelgerei in gegoede boedels hoofdzakelijk bestond uit tinwerk, terwijl in de eenvoudiger huishoudens de tinnen etensborden voor houten plankjes plaats moesten maken²⁾.

Naast de schotels werden andere vormen aangetroffen in de eerste plaats verscheidene fragmenten van vuurklokken, die dienden om er het vuur mee te overdekken en smeulende te houden. Ze waren voorzien van één groot oor, ter weerszijden waarvan een klein luchtgat. De vorm was half rond, terwijl de beneden- en achterkanten vlak en open waren. Aldus konden de vlakke kanten, over het open vuur geplaatst, aansluiten tegen den haardplaat daarachter (afb. 25 en 26)³⁾. Verscheidene dezer vuurklokken zijn versierd met in stempels gevormde ornamenten van pijpen, die helder tegen het donker fond afsteken. Een fragment van een vuurklok is zelfs op dezelfde wijze versierd met diverse figuren, die de Aankondiging door den Engel aan Maria voorstellen. Of echter deze laatste scherf, — waarvan een soortgelijke in het Rijksmuseum — ook als Friesch maaksel moet worden beschouwd, is op grond van den geheel afwijkenden stijl, wel zeer voor bestrijding vatbaar. Van deze vuur-

¹⁾ Een gaaf exemplaar hiervan is in het Nederlandsch Museum. Deze eigenaardig gestyleerde vogel treffen wij ook aan op het aardewerk in de volgende groep (zie afb. 16), terwijl deze beide weer terug te brengen zijn tot een ouder voorbeeld van een op gelijke wijze gevormde vogel, op dezelfde manier omgeven door ruimte-vullende motiefjes, op Italiaansche aardewerk uit omstreken 1400. Zie Wilh. Bode, *Die Anfänge der Majolika-kunst in Toskana* en afbeelding in Cicerone 1912, bl. 618.

²⁾ Inventaris van de roerende goederen gevonden ten sterfhuizen van Douwe van Æbinga te Leeuwarden 11 Mei 1543, waar naast veel tinwerk waarschijnlijk in de keuken gevonden werden „Twee holten plattelen” (Oud Archief fam. van Sminia in het Friesch Museum).

Ook in het reeds gemelde boelgoed van Pieter Lyvesz (1589) werden o.m. verkocht: „houten taefelborden” en ook „twee schut-telen” deze laatste wellicht herkomstig uit de pottbakkerijen op het Vliet. Oorkonken St. Anth. Gasthuis II, bl. 899. Mr. Boeles vermeldt in zijn artikel over Hindelooper Kunst een boedellijst van 1628, waarin nog houten taefelborden genoemd worden (Het Huis Oud en Nieuw 1906, bl. 361).

³⁾ Florence Baudet „De Keuken en de maaltijd in de Middeleeuwen” vermeldt in 16 eeuwse inventarissen „vierclocken van metael oft van eerde”. Op een schilderij van Esaias Bourse, werkzaam te Amsterdam 1656—1672, vond ik een afbeelding van een dergelijke vuurklok. Zie afb. Cicerone 1917, bl. 72.

klokken, nagenoeg 50 à 60 c.M. hoog, werden verschillende fragmenten gevonden, die ik eerst kon reconstrueeren toen ik in het Friesch Museum een compleet modelletje, hoog 9½ c.M. (kinderspeelgoed) vond. In 1918 kreeg ik echter een fragment ter grootte van de helft van een vuurklok uit de Jachthaven, die bedoelde reconstructie geheel bevestigde. Dit exemplaar was in slibtechniek versierd met een dubbelen adelaar omgeven door ruimte-vullende motiefjes. In gaven toestand is dit een prachtig stuk volkskunst van een Vlietster pottebakker geweest.¹⁾

Vele andere voorwerpen werden nog van dit aardewerk gemaakt. Zoo werden gevonden een ronde spaarpot op voet, bijna compleet, doch nog ongeglazuurd (afb. 28).²⁾ Verder eenige modellen kleinere en grootere potjes voor melk of dergelijke dranken, een olie-lampje op voet, kandelaars en zalfpotjes van verschillende grootten, alsook geglazuurde en ongeglazuurde potdeksels, sommige met een huismerk en met inkepingen of kerfsnee versierd. Aan sommige pannen bevinden zich eigenaardige haak-vormig omgebogen handvatsels,³⁾ terwijl groote ooren met geplooiden randen moeten hebben gezeten aan groote inmaakpotten.⁴⁾ Dat er naast deze hoogst eenvoudige voorwerpen ook andere gemaakt werden, waaraan meer zorg besteed werd, blijkt uit sommige fragmenten: als een groen geglazuurd haantje, dat waarschijnlijk gediend heeft als dekselknop; een fragment van de staart van een groter exemplaar en een gedeelte van een gelaarsden voet. Als dit laatste een fragment is van een gemodelleerd beeld moet dit een hoogte van minstens 50 c.M. gehad hebben.

Sommige scherven wijzen nog op vormen van geheel afwijkend, soms vrij ingewikkeld, model, doch zijn te onvolkomen om een reconstructie toe te laten.

Enkele scherven bewijzen, dat onze pottebakkers ook

¹⁾ Gave vuurklokken van dit model heb ik nooit aangetroffen. De in ons musea bewaarde vuurklokken hebben allen een stolp-model. Blijkbaar is dit model uit lateren tijd. Gedateerde exemplaren van dit stolpmodel in het Rijksmuseum (1693) in het Museum te Groningen (1735) in het Friesche Museum (1773 en 1783) en in het Gemeente Museum te 's-Gravenhage 1775. Dit laatste stuk is te Sneek vervaardigd.

²⁾ Dit model van een spaarpot blijkt in het einde van de 16^e eeuw in Nederland algemeen verspreid geweest te zijn. Vgl. een gelijksoortig exemplaar in het Museum van Oudheden te Groningen, gevonden met zilveren en bronzen munten tusschen 1562 en 1593, een ander exemplaar in het Museum te Amersfoort. Een gelijke vorm spaarpot komt voor op een gevelsteen op den Appeldijk te Gorinchem van 1613 „In den Witten Spaarpot”. (Zie afb. De Oude Tijd 1874, bl. 129 en Uithangteekens van Ter Gouw II, b^o. 195).

In het reeds aangehaalde werk van Prof. Argnani over Majolica uit Faenza komt op Tav. XXVI, fig. V, een spaarpot uit het begin van de 16^e eeuw voor, geheel gelijk van vorm als die afgebeeld in afb. 28.

³⁾ Zie noot B op pagina 241.

⁴⁾ Dergelijke gevonden te Utrecht, Catalogus v. h. Museum aldaar no. 492.

dezelfde bijzondere technieken toepasten als hunne Hessesche collega's. Zoo zijn eenige scherven overtrokken met groen glazuur, dat over de roode scherf een brons-groene en over de slib een heldergroene kleur gaf. Ook aan het hierna omschreven majolica-vaatwerk werden technieken en vormen ontleend. Zoo toont een schotel een gegolfd rand met de van achter uitgedrukte ronde noppen, die wij ook bij majolica-schotels zullen aantreffen.

Eenige schotels zijn uitsluitend versierd met een diepingesneden sgraffito techniek waarvan de breede lijnen helder rood tegen de frisch gele engobe uitkomen.¹⁾ Een middengedeelte van een schotel is op die manier meesterlijk versierd met een figuur van een 16^e eeuwse edelman, die veel aan Alva doet denken. Zie afb. 27.

Ofschoon het product zelf van deze groep technisch en aesthetisch minder belangrijk is dan het steengoed en de majolica, is ze voor de locale geschiedenis van des te meer belang.

Ze geeft ons een vroeg stadium aan van deze sindsdien in vele plaatsen van deze en andere provincies beoefende pottebakkerskunst. De oudste mij bekende pot was tot nu toe een fragment van een kruik te Utrecht (catalog.no. 1671) met opschrift: DIT - IS - DE - SACKEDRAGERS-KAN - 1616. Zooals ik reeds hiervoor zei, is dit loodglazuur-aardewerk naar alle waarschijnlijkheid in vele plaatsen in Nederland gemaakt. Wij zullen deze in de eerste plaats moeten zoeken in de kleistreken, aangezien daar de grondstof er voor gevonden werd. In het Rijksmuseum zijn van dit inheemsche aardewerk nog een paar gedateerde exemplaren en wel, een schoteltje met jaartal 1651 en een kannetje met oor, met opschrift: „Annetje Adriaans 1675”. Al deze voorwerpen, evenals de hiervoor genoemde vuurklokken, kunnen zeer wel op verschillende plaatsen in ons land gemaakt zijn. Een bijzonder centrum voor den volkskunst kwam in de 18^e eeuw tot bloei, even over onze Oostelijke grenzen in de omgeving van Crefeld. Merkwaardige groote schotels hiervan in het Rijksmuseum, o.a.: met voorstellingen van de kruisafneming en opschrift: „Christianus Lappen der heft dies Schutel gemocht 1713” en met een statie karos en opschrift: „Gerrit Eevers Potbacker in het Schaphuysen (een dorpje bij Crefeld) anno 1770”. Een dergelijke schotel van denzelfden pottebakker en gedateerd 1795 in het „Musée de Cluny” werd tengevolge van het misverstaan van den plaatsnaam „Schaphuysen” in den catalogus 1884 onder no. 3967 en in de handboeken over ceramiek uit die dagen ten onrechte beschreven als fabriikaat uit Schoffhausen in Zwitserland.²⁾

Of het later mogelijk zal zijn en de moeite zal loonen

¹⁾ Gelijksoortige scherven kwamen uit de terp te Hallum met gedeelten van een randschrift: ... ZOU : TE : HAELEN : IC ... YDE UDIA ...

²⁾ Zie over dit fabriikaat een interessant artikel van K. Lange in de Cicerone 1917, „Alte Niederrheinische Töpfereien”, blz. 157—166, waar verschillende stukken zijn afgebeeld.

om na te gaan of bepaalde versieringen en vormen van deze volkskunst aan zekere industrie-centra in ons land zullen kunnen worden toegewezen zal uit vergelijkingen met eventuele latere schervenvondsten moeten blijken.

4. Onbekende herkomst.

Naast de scherven van de voorgaande groepen, waarvan vrijwel vaststaat waar zij gemaakt zijn, werden andere gevonden, waarvan de herkomst niet bekend is. Ook deze scherven zijn gemakkelijk naar hunne technische eigenschappen en versiering in een paar groepen te verdeelen.

a. Een groot aantal scherven van middelsoort en kleinere schotels zijn versierd met door de ringeloor aangebrachte zig-zag-lijnen in groen, geel, rood of bruin gekleurde slib. Soms is de voorzijde van deze schotels rood, doch dikwijls ook geel, doordat de roode scherf vooraf met een witte engobe was overtrokken, waaroverheen dan de verschillend gekleurde slib is aangebracht.

Ze komen in vele technische eigenschappen (fletsroode, hard doorbakken, dunwandige scherf, vlakke zijden en eigenaardig omgebogen randen, die van onderen een groef vormen) zoozeer de hiervoor omschreven Hessische import nabij, dat aan een zelfde herkomst gedacht moet worden (zie afb. 11, 16 en 17).

Naast het zig-zag-ornament komen ook andere eenvoudige stippen- en lijntjesversieringen van de ringeloor voor¹⁾, terwijl eenige middenstukken gestyleerde vogels vertoonen, die aan eenzelfde voorbeeld doen denken, als die op de Friesche schotels, doch die hier nog meer tot ornament gestyleerd zijn (zie afb. 16).

Deze zig-zag-schotels onderscheiden zich van de Friesche, behalve door hunne technische qualiteiten, ook door het kouder en vlakker voorkomen. De haastige afwerking ervan doet ook aan exportwaar denken.

¹⁾ Het komt mij voor, dat te Amsterdam gevonden schotelletjes met stippen versierd, thans in het Rijksmuseum, tot deze groep behooren. Vgl. Oud Aardewerk in het Nederlandsch Museum bl. 31 (no. 122). Ook eigenaardige puntige oortjes als van het schotelletje met datum 1609 (t. a. p. no. 127) werden te Leeuwarden gevonden.

Naast schotels werden van ditzelfde fabriikaat ook nog gevonden steilwandige kookpotjes op 3 pootjes en met rechthoekig handvat (zie afb. 20), en schaaltes op voet, terwijl ook kleinere en grootere potjes, van verschillend model, met oortjes, en op pootjes, soms met ingedrukt ornament en met glazuur van verschillende kleur overtrokken, zich hierbij aansluiten en aan zoutvaatjes, mosterd-potjes en dergelijke doen denken (o.a. afb. 19).

b. Een andere groep onderscheidt zich door de geheel witte scherf en was als zoodanig uiterst geschikt om te worden overtrokken of met een doorschijnend glazuur, waardoor de witte scherf een gele kleur verkrijgt, of met een groengekleurd glazuur. Een eigenaardigheid, die aan potten van dit fabriikaat gevonden wordt zijn handvatsels van een typisch gedraaid model.

De betrekkelijk weinige scherven van dit fabriikaat zijn afkomstig van schotels, potten en vaasjes op voet, van verschillend model. Enkele zijn met stempels bewerkt zooals: fragmenten van onbekende bestemming, waarvan één met Gothisch ornament van gebogen takken, waartusschen bladeren en vogels, een ander met groen gevlekt glazuur, waarop en relief het wapen van Leeuwarden. Of dit laatste als een aanwijzing voor de herkomst mag worden beschouwd, zou ik niet durven beslissen. De witte klei of pijpaaide, die voor dit fabriikaat gebruikt werd, is weliswaar niet van hier afkomstig, doch werd wel door onze pottbakkers gebruikt voor de ringeloor- en stempelversiering op hun aardewerk.

Nagekomen nooten.

Noot A.

Uit vergelijking met een kruikje in de Oudheidkamer te Zutphen bleek mij, dat wapen en voorletters op dit kruikje zijn, die van: Peter Svartzenburch, heer van Raezen en zijne echtgenoot Margaretha van Nechtrsem. Zie catalogus van gemelde verzameling, 1916, no. 739.

Noot B.

Deze handvatsels van dit eigenaardig model, worden ook aangetroffen bij laat Karolingisch vaatwerk. Zie afb. VII no. 644, Catalogus Friesche Museum 1908.

(Wordt vervolgd.)

STEENGOED.

1. Siegburgsche Snel met monogram HH, stroef-wit. Aan het gevonden fragment, hg. 22 cM., ontbreken slechts bovenrand en een gedeelte van het oor.
2. Siegburgsch kruikje, licht geelachtig, hg. 20 cM. Fragmenten met diverse wapens en jaartallen 1574 en 1577.
3. Frechensch kruikje, geel-bruin, bij het bakken krom getrokken, hg. 23 cM. Alleen oor en hoekje uit den rand ontbreken.
4. Siegburgsch trechterbekertje, stroefwit, van het grootste fragment, hg. 10 cM., ontbreken hals en oor.
5. Raerensch kruikje, bruin. Het fragment, hg. 19 cM., mist alleen den bodem. Boven het wapen de letters P.S.; M.K. Aan de andere zijde is dit wapen bij vergissing onderste boven geplaatst.
6. Raerensche kruik, bruin, m. monogr. G. E. 1585. Het fragment, hg. 24 cM., mist oor en hals en is niet in de jachthaven gevonden. De hals is, wat de versiering betreft, geteekend naar een veel grover exemplaar.
7. Raerensch Kruikje, bruin. Dit kruikje, hg. 19½ cM. mist alleen oor en gedeelte hals en is gevonden bij de Speelmansstraat te Leeuwarden.
- 8, 9 en 12. Bruine onversierde kruikjes, hg. resp. 8, 11½ en 17½ cM.
10. Siegburgsch kruikje, licht geelachtig, hg. pl.m. 16 cM. De teekening gemaakt naar verschillende fragmenten.

LOODGLAZUUR-AARDEWERK.

11. Diep bordje, m. 22 cM. met witte engobe en roode en groene slib-versiering.
- 13 en 14. Bakje van Hessisch aardewerk, middellijn pl.m. 16 cM., roode grond en witte slib-versiering met groene vlekken.
15. Middenstuk m. 13 cM. van Hessische aardewerk schotel. Roode grond met witte slib en engobe, waarin sgraffito lijnversiering.
- 16 en 17. Diep bordje, m. 20 cM., roode grond met gele en groene slib.

LOODGLAZUUR-AARDEWERK.

(Vervolg).

18. Middenstuk m. 9 cM. van Hessische aardewerk schotel. Roode grond met witte en groene slib.
19. Zoutvaatje, hg. 5 cM., met witte scherf, geel fond en roode slibversiering.
20. Driepoot steel-pannetje, hg. 12 1/2 cM. Hiervan fragmenten met rooden grond (roode scherf) en gele en groene slib, en met gelen grond (witte scherf) en groene en bruine slib.

FRIESCH LOODGLAZUUR-AARDEWERK.

21. Scherf van een schotel. Roode grond met gele en groene slib.
- 22 en 23. Dito schotel, m. 24 cM. Van deze teekening werden diverse fragmenten gevonden. De meeste schotels van dit aardewerk zijn van dit model met drie schelpvormig uitgekneede pootjes.
24. Scherf van een schotel met zeer dik opgebrachte slib- en breedlijnige sgraffito-versiering.
- 25 en 26. Voor- en zijaanzicht van een vuurklok. Hiervan zijn groote fragmenten gevonden van verscheidene exemplaren hg. pl.m. 50 à 60 cM. De reconstructie is gebaseerd op een modelletje, hg. 9 1/2 cM. (kinderspeelgoed) in het Friesch Museum.
27. Middengedeelte van een schotel, groot 17 bij 18 cM. Uitsluitend versierd in sgraffito-techniek. Geel fond met roode teekening.
28. Spaarpot, hg. 12 cM., nagenoeg compleet. Ongeglazuurd.
29. Fragment van een vuurklok met slib- en sgraffito-versiering.
30. Fragment schotel met slib-versiering, middellijn van den schotel pl.m. 36 cM.
31. Gelijksortig fragment.
32. Alsvoren van een schotel met een middellijn van ongeveer 50 cM.

